

Розділ 7

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ДАВНЬОЇ РУСІ

Кілька вступних слів. Більше тисячі років тому на величезному обширі Східної Європи народилася перша держава східних слов'ян, яку давньоруські книжники називали Руссю або Руською землею, а сучасні історики – Київською, або Давньою, Руссю. Оспівана в давньоруських билинах і скандинавських сагах, звеличена вітчизняними літописами й красним письменством, описана в західноєвропейських хроніках і візантійських історичних творах, нанесена на карти арабськими й перськими географами, Давня Русь була однією з найбільших і наймогутніших держав середньовічного світу IX–XIII ст.

Від Білого моря до Чорного, від Карпат до Волги простяглася давньоруська земля, на якій жили працелюбні й мужні люди. Високого рівня досягло її економічне життя: землеробство і скотарство, ремесла і промисли, внутрішня та міжнародна торгівля. Вишукані прикраси київських ювелірів не мали рівних у Європі, а мед і віск, збіжжя, хутра й шкіра, численні ремісничі вироби вивозилися з Русі до різних країн світу. Руські купці відвідували головні міжнародні торги, постійно з'являючись на ринках Константинополя і Палермо, Дамаска і Багдада, Регенсбурга і Праги.

Винятково високим рівнем відзначалася матеріальна і духовна культура давніх русичів. Вони будували величні собори й багаті палаци, укріплювали свої міста велетенськими земляними валами й дубовими стінами з баштами, створювали неприступні кам'яні фортеці, зводили гарні дерев'яні будинки, винахідливо прикрашені різьбленим мереживом. Люди Давньої Русі складали билини й історичні пісні, казки й легенди. У Києві й Новгороді, Галичі й

Володимирі на Клязьмі, Пскові й Твері, Рязані й Смоленську, в інших визначних містах створювалися літописні ізводи – вартісні та яскраві історико-літературні твори. Великого розвитку досягли живопис (фрески, книжкова мініатюра), архітектура, скульптура, художня обробка металу, дерева, кістки, кераміки, шкіри тощо.

Не можна переоцінити внеску Давньої Русі до історії Європи та Азії. Вона підтримувала політичні та економічні стосунки з Візантійською і Германською імперіями, Польщею і Чехією, Швецією, Норвегією і Данією, з багатьма іншими країнами світу. До кінця свого існування, яке перервала варварська навала монголів у середині XIII ст., Русь та її військо були велетенським і надійним щитом, що захищав країни Європи і Азії, світову цивілізацію від нападів кочовиків із Півдня і Сходу. Хоробрі русичі перешкодили просуванню на Захід незліченних орд печенігів, торків і половців, а в 1237–1241 рр. першими прийняли на себе страшний і винищувальний удар 150-тисячного війська хана Батия, чим врятували Європу та її культуру від сплюндрування, розграбування, по суті, знищення.

1. Виникнення і розвиток державності на Русі

Потребує перегляду усталена в науці теза, начебто державність у східних слов'ян виникає лише тоді, коли в їхньому середовищі встановлюється класовий лад. Засвідчене письмовими джерелами існування держави, у нашому випадку – Давньоруської, визнавалося, та й досі багатьма визнається вирішальним доказом побутування феодального способу виробництва на Русі. Тим часом, і в докласових суспільствах існувало немало держав. Наприклад, державним утворенням у родоплемінному середовищі була, на наш погляд, слов'янська «державна Само», що виникла у VII ст. на Середньому Дунаї.

Східнослов'янське суспільство до початку XI ст. залишалось ще докласовим (пізнім родоплемінним), тоді як перше державне утворення в їхньому середовищі склалося ще на середину IX ст.: Київське князівство Аскольда. Ця перша, ще не Давньоруська (бо охоплювала лише малу частку території, яку в той час посідали східнослов'янські племена), держава була недосить консолідованою, з нерозвиненими системами правління, суду й збирання данини.

Такою самою залишалась перший час і Давньоруська вже держава, виникнення якої наука пов'язує з об'єднанням східнослов'янських Півдня і Півночі бл. 882 р. Структура тієї держави залишалась аморфною і за князювання Олега (882–912) і Ігоря (912–944). Стягання данини (в той час «полюддя») було ненормованим, влада і суд хіба що спорадично здійснювались на підвладній київському князеві території. Племінні вожді на місцях почувалися майже незалежно. Таким був перший етап формування державності в давньоруському суспільстві.

Другий етап її еволюції починається за князювання Ольги (944–964). Вона рішуче впорядковувала системи і норми стягання данини, організувала опорні пункти центрального уряду на місцях, поширила адміністративну й судову системи на підвладні Києву землі. Діяльність Ольги стала вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів і союзів, злиття їхніх земель у державну територію Київської Русі. Цей етап завершується на початку князювання Володимира Святославича (978–1015), коли племінні об'єднання остаточно закріплюються в складі держави, що робить її більш згуртованою, а внутрішні соціальні та політичні зв'язки більш сталими.

Нарешті, третій етап творення давньоруської державності припадає на князювання Володимира і його сина Ярослава (1019–1054). За Володимира князівська влада, залишаючись спадковою, робиться ще й одноосібною. Прихід його до влади літописець зазначив словами: «И нача княжити Володимер в Кieve един», тобто єдиновладно. За Володимира і Ярослава в основному завершився тривалий і різноплановий процес розбудови державності в давньоруському суспільстві.

Ця державність попервах мала особливу форму, властиву суспільствам переходової доби. Варто прийняти вдале визначення О.О.Мельникової суспільного ладу Давньоруської держави IX – більшої частини X ст. як дружинного¹. Бо панівний прошарок такої держави складався з верхівки княжої дружини, дружинники протягом тривалого часу складали елементарний апарат управління, вони ж збирали данину і чинили суд.

Історики розглядають Київську Русь часів Володимира і Ярослава як єдиновладну, одноосібну монархію. Державна структура була тоді загалом сталою, для ранньосередньовічних часів були відпрацьовані системи управління, збирання данини і судочинства (за Ярослава створено перший писемний правовий кодекс – Правду Руську), на місцях замість племінних вождів сиділи князівські посадники (сини великого князя і його бояри), що здійснювали верховну волю і владу. Успішні дії обох госуларів проти кочовиків Надчорноморських степів, активна міжнародна політика, нарешті, запровадження і поширення християнства як державної релігії – все це зміцнило князівську владу, піднесло авторитет керівника держави. В останні десятиліття правління Володимира завершується існування дружинної форми державності, починає складатись елементарний до часу апарат управління країною. Держава поступово набирає ранньофеодальної структури.

Єдиновладдя і Володимира і Ярослава великою мірою трималось на особистих талантах і авторитеті обох госуларів. Величезна територія держави, що стрімко складалася, в роки їхнього володарювання ще не була повністю освоєна. Почасти тому по смерті Ярослава (1054) до влади прийшов тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода. Причиною цього була насамперед правова невідзначеність «ряда» (заповіту) Ярослава Володимировича, в якому він уник прямої вказівки на старшого сина Ізяслава як на свого наступника на київському столі. Крім того, сам Ізяслав не володів необхідними для керівника держави якостями й сильним характером, тому й поділив владу з братами. Літописи, певна річ, не знають латинського слова «тріумвірат». Вони називають таке правління інакше: «Ярославичи же трие». Джерела зберегли чимало свідоцтв діяльності й дієвості тріумвірату.

Троє Ярославичів майже двадцять років разом вершили загальноруські справи. Вони прагнули зосередити Руську землю в своїх руках, розділити її між собою. Двох молодших братів, Ігоря і В'ячеслава, вони усунули від керівництва державою, а по їхній смерті (В'ячеслав помер 1057, Ігор – 1060) поділили їхні волості поміж собою. Синам померлих братів тріумвіри не дали нічого, перетворивши їх на князів-ізгоїв. Правління тріумвірату дещо стабілізувало політичну ситуацію на Русі. Однак з часом тріумвірат вичерпав себе. Початком його розпаду стали події 1068 р., коли тріумвіри зазнали поразки в битві проти половців на р. Альта, а далі повсталі кияни вигнали Ізяслава і посадили на стіл полоцького князя Всеслава. Через півроку Ізяслав Ярославич з польською підмогою повернувся на Русь і по-

карав повсталих. Та суперечності поміж братами наростали, й на початку 1073 р. Святослав і Всеволод перетворили тріумвірат на дуумвірат, вигнавши з держави старшого брата Ізяслава.

З того часу і аж до початку другого десятиліття XII ст. на Русі постійно правлять дуумвірати. Влітку 1077 р. із вигнання повернувся Ізяслав і знову посів київський стіл. Він став правити спільно з братом Всеволодом. Цей новий дуумвірат, що склався, мабуть, за інерцією (де-факто) діяв трохи більше року. На початку жовтня 1078 р. Ізяслав загинув у битві зі своїми небожами (князями-ізгоями) Олегом Святославичем і Борисом В'ячеславичем, котрі прагнули одержати колишні батьківські землі.

До влади у жовтні 1078 р. прийшов останній серед тріумвірів Всеволод. Він залучив до управління державою старшого сина Володимира Мономаха. Суто родинний дуумвірат батька і сина протримався до смерті Всеволода і певною мірою стабілізував становище в країні. Про існування і дієвість цього дуумвірату неодноразово свідчить літопис. На його сторінках Володимир діє зазвичай від імені Всеволода, виконує всі головні функції загальноруського князя: очолює замість нього походи, залагоджує стосунки поміж князями, приборкує їх.

Коли 13 квітня 1093 р. помер Всеволод Ярославич, верхівка суспільства, призвичаєна до того, що в країні фактично правив Володимир Мономах, була готова до його вокняжіння в Києві. Однак Володимир вчинив інакше. Він вирішив дотриматись давнього порядку заміщення київського стола, так званого родового старійшинства, коли влада передавалась старшому в князівському роді. Серед онуків Ярослава старійшим був Святополк, бо доводився сином старшому серед Ярославичів – Ізяславу. Йому й передав Мономах київський стіл. А сам поїхав княжити до Чернігова.

Уже в перші місяці свого київського княжіння, у травні 1093 р., Святополк Ізяславич запропонував Володимирі Всеволодичу разом керувати державою. Мономах охоче відгукнувся на його пропозицію. Імовірно, дуумвірат Святополк–Мономах утворився 1094 р., коли князь-ізгой Олег Святославич змусив Володимира Мономаха повернути йому Чернігів із князівством і податись до батьківського Переяславля, але початок активної діяльності дуумвірів припав на кінець лютого 1096 р., коли вони зібрали південноруських князів для походу на половців. Усі згодились, лише Олег Святославич чернігівський ухилився від участі в загальноруській справі, бо здавна спирався на половецьких ханів у міжусобній боротьбі на Русі. Дуумвіри приборкали Олега й у покарання відібрали у нього Чернігів із землею, віддавши його молодшому братові Олегу Давиду. Відтоді дуумвірат постійно діяв аж до кінця життя Святополка. Причини його стійкості й тривалості полягали, з одного боку, в постійній небезпеці від Половецького степу, з другого – в необхідності приборкання міжкнязівських чвар на Русі, насамперед – угамування буйних чернігівських Святославичів.

Кончина Святополка (16 квітня 1113) привела до одноосібного вокняжіння в Києві Володимира Всеволодича Мономаха. Його порівняно недовге правління (1113–1125) нарешті стабілізувало центральну владу й підвищило її авторитет, зміцнило державу й відновило єдиновладну монархію. За синів Володимира Мстислава і Ярополка Давньоруська держава почала втрачати монолітність.

Отже, головною особливістю державної влади на Русі в другій половині XI – початку XII ст. було сумісне правління старших членів дому Ярославичів. Воно здійснювалось у формі дуумвіратів і тріумвіратів й сприяло усталенню міжкнязівських відносин, припиненню усобиць і подоланню загрози з боку Половецького степу. Вже перший тріумвірат Ярославичів, попри егоїзм і постійну неузгодженість дій його членів, значною мірою виконував ці завдання. А для часів київських князів Всеволода Ярославича і Святополка Ізяславича дуумвіратний спосіб правління найбільш, мабуть, відповідав умовам часу.

Історики XIX – першої третини XX ст. розходились у думках стосовно причин настання удільної роздробленості Давньоруської держави. Була поширена ідея, за якою країна розділилась на окремі волості й землі насамперед тому, що Ярославичі надто розмножились і на всіх князів просто не вистачало столів. Тому багато хто з них був змушений силою зброї добувати собі княжіння. І дійсно, літописці наводять безліч прикладів на підтвердження цієї тези. Однак подібне пояснення плаває на поверхні складних і суперечливих явищ часів роздробленості. Чомусь ніхто з його adeptів не замислювався над тим, чому це раніше, в роки недавнього князювання Володимира Мономаха і його сина Мстислава, коли кількість князів-Ярославичів також набагато перевищувала кількість столів, жодний член панівного дому не на-смілювався виступити із зброєю в руках не те що проти великого князя київського, а й проти найслабкішого серед своїх родичів...

Так само невдалим є інше пояснення причин настання роздробленості: Ярославичі, що стали надто численними на середину XII ст., почали порушувати традиційний порядок престолонаслідування (за родовим старійшинством). Становище погіршувалось ще й різко зростаючою активністю городян у політичному житті своєї землі й держави в цілому.

Лише починаючи з 30-х рр. XX ст., зусиллями вітчизняних істориків була вироблена наукова теорія причин, перебігу і наслідків удільної роздробленості на Русі. Було встановлено, що в основі роздроблення відносно єдиної Давньоруської держави крились процеси соціально-економічного розвитку, які набрали сили якраз з кінця XI ст. Народилось поняття *феодальної* роздробленості – явища, породженого еволюцією феодальних відносин. Уперше ця ідея була проголошена в книжці Б.Д.Грекова «Киевская Русь» (1939) і розвинута вченим у пізніших виданнях цієї праці й інших працях.

Протягом XI – першої третини XII ст. у країні визріли принципові соціально-економічні зрушення. Уперше елементи послаблення єдності Давньоруської держави виявились одразу по смерті Ярослава Мудрого. Проте в другій половині XI ст. суспільно-економічний розвиток Русі, особливо на місцях, у віддалених від центру князівствах, волостях і землях, виявився недостатнім для розгортання відцентрових процесів і порушення єдності країни.

На кінець XI – першу половину XII ст. еволюція феодального способу виробництва породила прошарок великих і середніх землеволодільців, яких літописці зазвичай називають загальним терміном «бояри». Вони з'явилися не лише в осередку держави, у Києві та Київській землі, а повсюдно, навіть у віддалених від столярного граду Русі землях: Володимиро-Суздальській, Новгородській, Галицькій, Волинській, Смоленській та ін. Утворилося велике феодальне землеволодіння, спочатку князівське, далі боярське. Якщо раніше Київ був найбільшим і мало не

єдиним осередком суспільно-політичного, економічного і культурного життя Русі, то з початком XII ст. зміцніли економічно й політично землі й князівства, що становили Давньоруську державу.

Місцеве боярство і залежні від нього князі відтоді перестають бути зацікавленими в загальноруських справах, віддаючи перевагу справам власним. Як писав Б.Д.Греков: «Нові економічні умови, за яких у XII ст. продовжували існувати окремі феодальні князівства, що входили до складу Давньоруської держави, і їх боротьба поміж собою створили нову політичну карту Східної Європи, на якій Києву було відведене більш скромне місце»². Влада великого князя, вів далі історик, робиться для них обтяжливою, а загальноруські походи проти половців – небезпечними і такими, що не приносили їм особистих вигод. У державі швидко визрівають і набирають сили процеси, що вели до політичного відособлення князівств і земель. Так Русь вступила в добу удільної або феодальної роздробленості.

На думку В.Т.Пашуто, «відносно єдина державна структура, що склалася на час князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, ...виявилась недовговічною. Причина цього криється не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди причинно взаємопов'язаних явищ: розвиток феодалізму вшир і послаблення економічної та політичної могутності центральної влади»³.

Роздробленість, отже, визрівала довго, поступово й підспудно. Тому її наближення не помічали навіть найбільш прозорливі люди того часу, до яких можна віднести літописців. Безумовно, її симптоми давались взнаки вже за життя Мономаха – занадто вже часто доводилось цьому государю приборкувати залежних від нього князів, чого не було за Ярослава Мудрого. Літописці яскраво й емоційно описують і засуджують удільну роздробленість країни, що виливалась у нескінченні війни між князями. Палали міста і села, гинули великі тисячі руських людей, а половці, заохочувані відсутністю єдності сил Русі, майже щорічно грабували її землі й забирали у полон селян і городян. Вже під 1134 р. новгородський літописець з гіркотою записав: «И раздрася вся земля Руская». У цьому контексті «раздрася» означає: розірвалася, вступила у смугу смуту. Мине близько ста років, й інший літописець, уже галицький, із тугою відобразить іншу смуту, що продовжувала панувати і набирати сили у Галицько-Волинській Русі: «Начнем же сказати бесчисленныя рати и великыя труды, и частыя войны, и многиа крамолы, и частая востания, и многиа мятежи...».

Історики минулого (та й дехто із сучасних) взагалі відмовляли внутрішньому життю Давньоруської держави доби роздробленості в будь-якій організованості, відкидали саму можливість визначення його найменших закономірностей, бачили у ньому лише хаос, безглузді війни й короткозорість государів. Багато хто вважав, що в той час Давньоруська держава перестала існувати. Лише вітчизняні вчені, починаючи з 60-х рр. XX ст., виробили логічну й струнку концепцію державної структури Київської Русі доби роздробленості.

Настання удільної роздробленості зовсім не означало розпаду Давньоруської держави. Змінилася лише її суспільно-політична організація і характер державної влади. Політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості. Вона була монархією *федеративною*. В середині XII ст. державний лад Русі набирає нової форми. Стольний

град Київ і підвладний йому великокнязівський домен південної Руської землі перетворився на сукупне володіння групи князів, членів дому Ярослава. Вони вважали себе колективними власниками Руської землі й вимагали там собі частки володінь («частки»), а свої суперечки прагнули полагоджувати на загальноруських «снимах». В.Т.Пашуто назвав таку структуру влади *колективним сюзеренітетом*. Літописи містять підтвердження (щоправда, нечасті) дієвості такої системи влади.

Яскраве свідоцтво на користь існування порядку колективного володіння і управління південною Руською землею містить «Слово о полку Ігоревім». Одно з центральних місць знаменитої пам'ятки кінця 80-х рр. XII ст. посідає заклик співця до низки князів захистити Руську землю від хижих половецьких ханів. Автор починає його зверненнями до володимиро-суздальського князя словами: «Великий княже Всеволоде! Не мыслию ти прилетети издалеча, отня злата стола поблюсти?». Далі автор «Слова» звертається до інших сильних государів Русі, серед них – до Рюрика і Давида Ростиславичів, Ярослава Галицького, Романа Волинського, із закликом захистити Київ і Південну Русь.

Довгий час історики й літературознавці не могли задовільно пояснити звернення співця «Слова» до багатьох князів з різних земель Русі з вимогою йти до Києва й захищати великокнязівський «золотий стіл» – при тому, що він мав законного государя, великого князя Святослава Всеволодича. На наш погляд, у наведених словах автора пам'ятки проглядає якраз система колективного сюзеренітету Ярославичів над Києвом і південною Руською землею. Всі ті князі, як свідчать літописи, мали невеликі (часто символічні) володіння в південній Руській землі, головним чином на півдні Київщини, і за них були зобов'язані обороняти її від ворога, насамперед половецьких ханів.

Із структурою колективного сюзеренітету в другій половині XII ст. співіснувала інша: давня система дуумвіратів. Звичайно такі дуумвірати становили глави найсильніших князівських родів. Так, у 1181–1194 рр. у Південній Русі успішно діяв дуумвірат Рюрика, глави роду Ростиславичів, князя південної Руської землі, й Святослава Всеволодича, чільного представника роду чернігівських Ольговичів. Дуумвірат встановив рівновагу політичних сил, значною мірою стабілізував внутрішньополітичне життя і певною мірою сприяв зміцненню оборони країни від половців. Під проводом Святослава і Рюрика було проведено кілька переможних походів углиб Половецького степу (1183, 1185, 1190, 1191), що послабили небезпеку для Русі з боку кочовиків Надчорномор'я.

Не варто розглядати часи роздробленості на Русі лише як добу послаблення соціально-політичних та інших зв'язків у державі. Вона проходила у взаємодії й змаганні відцентрових і доцентрових сил. Сепаратизму панівної верхівки земель і князів протистояли наростання економічних і культурних зв'язків, що робиться особливо помітним з 60-х рр. XII ст., а також ідейні чинники: ідея спільності всіх східних слов'ян, що становили населення Київської Русі та ідея спільної для всіх них Руської землі – народу, країни, держави, мови.

З початком XIII ст. відцентрові процеси в країні посилювалися, але держава збереглася. Хто знає, як би проходило політичне й суспільне життя Давньоруської держави в середині – другій половині XIII ст., якби вона не загинула під страшним ударом «тьмочисленной» кінноти хана Батия в 1237–1241 рр.